

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
ט	שלמי תודה
1	מבוא: בסבך המלכודת וההיחלצות
	פרק ראשון: "יד ההיסטוריה בחרה בהם": עם כיבוש פולין,
7	1942-1939
7	יוזמות עצמאיות
19	עסקת החילופין הראשונה, דצמבר 1941
51	עסקת החילופין השנייה: נובמבר 1942 ופברואר 1943
	פרק שני: "האם בני חליפין יהיו?": במתקני המעצר,
121	אביב-קיץ 1943
125	"רוצה הייתי דרכון אורוגוואי"
137	בצבת ההסתרות
139	במחנה ויטל
143	מלון פולסקי: "נווה מדבר"
205	געסטאפאָוועצעס
225	לבוב, טרנוב, ז'שוב, בוכניה, פשמישל, קרקוב
244	פרק שלישי: המחנה המיוחד בברגן בלזן, יולי 1943 – אפריל 1945
244	סיפור רב-קולי
271	בני ערובה
282	ברגן בלזן נהפך למחנה ריכוז
300	על הסף
303	השחרור
319	אחרית דבר: בסופו של דבר מדובר היה בנייר

325	נספחים
325	רשימת המוחלפים בדצמבר 1941
327	רשימת המוחלפים בנובמבר 1942
330	רשימת המוחלפות, 9 בפברואר 1943
331	הקבוצה הפולנית בברגן בלזן, שעצורה במחנה המיוחד, 1945
339	ביבליוגרפיה
353	מפתח שמות

מבוא

בסבך המלכודת וההיחלצות

בא' ראש השנה תש"ו, 8 בספטמבר 1945, עגנה אוניית העולים מטרואה (Mataruah) בנמל חיפה. האונייה יצאה לדרכה חמישה ימים קודם לכן מנמל טולון (Toulon) שבצרפת ועל סיפונה כאלף נוסעים: 458 גברים, 412 נשים, 98 ילדים ובני נוער ו-28 תינוקות.¹ בואה של האונייה עורר התרגשות רבה ביישוב היהודי בארץ ישראל. ב-10 בספטמבר ציין עיתון דבר בכותרת הראשית שבין הנוסעים נמצאים "נוער, חלוצים ופליטים מכל חלקי אירופה. קיבוץ בוכנוואלד² הגיע במילואו".³ בין הבאים היו גם כמה שמות ידועים כמו דוד שאלתיאל, שניהל בשנים 1942–1945 את המשרד הארץ-ישראלי בפריז ועסק מטעם המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית בפעילות חשאית בצרפת ובצפון אפריקה בתחומי רכש ומודיעין,⁴ וכן דוד פרנקפורטר, שב-1936 התנקש בחייו של וילהלם גוקסלוף, מייסד התנועה הנאצית בשווייץ, וזכה בתום המלחמה לחנינה לאחר שנידון לשמונה-עשרה שנות מאסר.⁵ אבל רוב הנוסעים היו פליטי שואה שהגיעו בעיקר מבלגיה, מהונגריה ומשווייץ וכמו כן, נכתב בדבר, היו "כמה מאות מצרפת שבאו בעיקר מן המחנות בגרמניה וביניהם שמוצאם מפולין".⁶ מי היו אותם "מאות מצרפת יוצאי המחנות מגרמניה שמוצאם מפולין"? מלבד קיבוץ בוכנוואלד, שבלט בייחודו ובהיותו מסגרת חברתית ואידיאולוגית

- 1 מחלקת העלייה והקליטה של הסוכנות היהודית, רשימת עולים, עתלית-חיפה 1945, אמ"י, 0009 vc4.
- 2 על קיבוץ בוכנוואלד ראו תידור באומל, קיבוץ בוכנוואלד. וכן: ניישטט, לבנות יחד מחדש.
- 3 "עלית אלף ביום א' של ראש השנה", דבר, 10 בספטמבר 1945.
- 4 שפירא, דוד שאלתיאל, עמ' 27–28.
- 5 להרחבה ראו פרנקפורטר, נקם; "עלית אלף ביום א' של ראש השנה", דבר, 10 בספטמבר 1945.
- 6 שם.

מאורגנת, נבלעה בקהל הנוסעים קבוצה נוספת שמוצאה מפולין. אמנם זאת לא הייתה חבורה מגובשת והזיקה בין אנשיה הייתה רופפת למדי אך כולם היו כלואים כנתינים זרים שמיועדים לחילופין כ-21 חודשים בתת-מחנה מיוחד בברגן בלזן. עלייתם לארץ ישראל בספטמבר 1945 הייתה בבחינת סוף של מסע ממושך וחסר ודאות, ומימוש מאוחר של כוונותיהם ותוכניותיהם, שכן רובם היו רשומים כאזרחי פלשתינה-א"י עוד בהיותם בפולין הכבושה.

קורותיה של קבוצה זו והמעקב אחרי הגלולים שעברו אנשיה שימשו נקודת מוצא לספר הזה. המעקב אחר גורלם פתח שער לסיפור רחב ומפותל שנוגע למאמצים שעשו גורמים רבים להציל יהודים בעלי נתינות ארץ-ישראלית-בריטית – ולהוציאם משטח הכיבוש הנאצי בפולין. בחינת ניסיונות אלה מפנה את המחקר גם לימי ראשית הכיבוש הגרמני של פולין ולבעיות שבהם נתקלו יהודים מארץ ישראל שהגיעו לשם לביקור או לשהות מוגבלת, ביקשו לשוב לבתיהם אך נלכדו שלא בטובתם בארץ גזירה. עניין נוסף שיידון בספר בהרחבה הוא היוזמה לחילופי אזרחים בין אזרחי גרמניה הנאצית לבין יהודים בעלי אזרחות זרה בפולין הכבושה; כיצד ומתי היא יצאה לאוויר העולם? איך היא התפתחה במרוצת הזמן? מה עלה בגורל היהודים שהיו רשומים כאזרחים פלשתינאים-בריטים שנמצאו בתקופת המלחמה בפולין? הסיפור יתמקד בגורלם של יהודי פולין שהחזיקו בנתינות ארץ-ישראלית על ספה של תוכנית "הפתרון הסופי" וביצועה. כלומר, מתחילת קיץ 1942 ואילך. דגש מיוחד יושם על מה שמוכר בהיסטוריוגרפיה כפרשת "הוטל פולסקי", ועל מוצאות היהודים שחסו שם. "פרטי הפרשה לא בוררו ביסודיות עד היום", טען ההיסטוריון ישראל גוטמן ב-2006.⁷

ועם זאת, הנושא בכללותו שולח זרועות לנקודות זמן שונות בתקופת המלחמה ולמרחבים שונים ומתחלפים באירופה, באמריקה ובארץ ישראל. הוא נוגע בדחף להשיג דרכונים, ויזות או כל נייר של מדינה זרה שעשוי היה לחלץ יהודים מפולין הכבושה בידי הגרמנים. מהצד האחר הוא נוגע בחששות היהודים ממזימה גרמנית שמסתתרת מאחורי ניסיונות חילופין אלה וכן בפעולות שנקטו הצדדים השונים לביצוע חילופי אזרחים. מכאן עולות השאלות: האם הוחלפו יהודים מפולין, כמה ומתי? ולאן נשלחו? האומנם התכוונו הגרמנים לטמון פח ליהודים בעלי נתינות זרה שחיו בפולין בהפצת רעיון עוועים של חילופי אזרחים, ללכוד אותם ולרוצחם? ועד כמה הייתה זאת מזימת הונאה גרמנית בלבד, או עסקה שהיה טמון בה גם פתח להצלה? ובשולי הדברים, מה היה משקלם של המקריות, התחושות האמוצינוליות, יוזמה אישית ומקורית והגורל העיוור בהכרעה מי יינצל ומי ייכחד?

7 ישראל גוטמן, "מכתבים מן הבונקר", גוטמן, עמנואל רינגלבלום, עמ' 23 (הערה 24).

שאלת חילופי האוכלוסין של אזרחים בעלי אזרחות זרה שנמצאו בשטחים שנכבשו בידי גרמניה הנאצית נדונו בכמה מחקרים. נתן עק⁸ ורות זריז⁹ היו מחלוצי החוקרים של הנושא. השניים עסקו במבצעי חילופי אזרחים בכלל בין יהודים בעלי נתינות של ארץ ישראל המנדטורית שנמצאו בכל שטחי הכיבוש הגרמני, ולא רק יהודי פולין. ירון פרי דן אף הוא בעסקת חילופי אזרחים גרמנים ביהודים בעלי אזרחות ארץ-ישראלית או מי שהיו רשומים לעלייה לארץ ישראל.¹⁰ דינה פורת ייחדה בספרה הנהגה במלכוד פרק לסוגיית המאמצים שעשו ראשי "היישוב" בנושא חילופי אזרחים כדרך להצלת יהודים בתקופת המלחמה.¹¹ ברנרד וסרשטיין, שעסק בהרחבה ביחסה של בריטניה ליהודי אירופה בתקופת המלחמה, טיפל גם הוא בקצרה בסוגיית החילופין מנקודת ראות בריטית.¹² אפרים זדוף כתב על פעילות קונסולרית להנפקת דרכונים לאקוודור.¹³ מיכל סובלמן דן בשאלת חלוקת הפספורטים ממדינות אמריקה הלטינית באזור בנדז'ין.¹⁴ חיים שלם תיאר את הפעולות שנקט בשווייץ איש "אגודת ישראל", חיים ישראל אייז, להצלת יהודים דרך השגת דרכונים זרים.¹⁵ שרה קדוש חקרה את פעילותו הנמרצת של הרב שאול ויינגורט משווייץ לטובת סיוע ליהודי פולין והצלתם.¹⁶ ואברהם שולמן יצר אסופה של עדויות ורשימות על פרשת מלון פולסקי והסתעפויותיה והגדיר זאת כאחת האפיונות החידתיות ביותר של מלחמת העולם השנייה.¹⁷ החוקרת הפולנייה אנגישישקה האסקה כתבה בהרחבה על מה שהתרחש במלון פולסקי שבוורשה, ובעקבותיו צולם אף סרט.¹⁸ רן שפירא ונורית ורגפט פרסמו ב-2009 כתבה בנושא בעיתון הארץ,¹⁹ וסיפורם המיוחד של הילדים הארץ-ישראלים שנסעו עם הוריהם לפולין, נתקעו שם בגלל המלחמה והכיבוש הגרמני וישבו ארצה בשנים 1941 ו-1942 בעקבות עסקות החילופין, הובא בתוכנית הטלוויזיה "ילדי התפוזים

8 עק, "יהודים תמורת גרמנים".

9 זריז, הצלה באמצעות חליפין; וכן, הנ"ל, "ניסיונות הצלה ומרד".

10 פרי, "חילופי גרמנים באזרחים ארצישראלים".

11 פורת, הנהגה במלכוד, עמ' 277–284.

12 וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה.

13 זדוף, "דרכונים של אקוודור".

14 Sobelman, "Paszporty złudzeń".

15 שלם, "תזכרו לא הרבה אייזים".

16 Kadosh, We Think of You as an Angel

17 Shulman, The Case of Hotel Polski

18 Haska, "Jestem Żydem, chcę wejść"

19 שפירא וורגפט, "ערב יום הזיכרון לשואה ולגבורה".

והשמש", בהנחיית מני פאר, שהוקרנה בערוץ הראשון של הטלוויזיה הישראלית בשנת תשס"ה.

ובכל זאת, עדיין לא נערך מחקר ממוקד ומקיף בשאלת גורלם המיוחד של יהודי פולין שהחזיקו בדרגון ארץ-ישראלי בריטי, או שהיו רשומים כתושבי ארץ ישראל וביקשו להיות מוחלפים. גורלם יוצא הדופן והמפתיע מועלה לראשונה על הכתב. הגיבורים הראשיים של ספר זה הם יהודים ויהודיות שנמצאו בפולין הכבושה בידי גרמניה הנאצית והיו בעלי נתינות זרה, בעיקר מי שהיו אזרחי ארץ ישראל המנדטורית; חלק מהם היו תושבי ארץ ישראל ללא נתינות בריטית או שהיו רשומים ככאלה והיו להם קרובי משפחה מדרגה ראשונה שהיו תושבי ארץ ישראל. אבל ההגדרה, כפי שעולה מן הדברים, השתנתה והתגמשה ככל שחלף הזמן, וגם מי שלא היו נתינים או תושבי ארץ ישראל המנדטורית נרשמו או נחשבו כאזרחיה. במשך הזמן, מתברר, השתנו גם הקריטריונים להחלפה, ולפיכך גם גורלם של מי שלא היו תושבי ארץ ישראל אך קשרו את גורלם אליה ונרשמו כנתיניה בתקווה שבדרך זו יינצלו חייהם יידון בהרחבה בהמשך.

בהקשר לכך יוארו המאמצים שהם עשו בכוחותיהם ושעשו גורמים אחרים לחילוצם מטבעת החנק הנאצית, להיות מוחלפים ולהגיע לארץ ישראל, בעיקר החל בשנת 1942, עם תחילת הרצח ההמוני בפולין. הגורמים הללו – היהודים שהיו לכודים בפולין, מקורביהם בארץ ישראל והנציגות היהודית והיישובית שישבה במדינות הניטרליות – פעלו במציאות לא מפוענחת, מתעתעת ופריכה שהשתנתה חדשים לבקרים. מה שנתפש בעיניהם כלאו מוחלט ודמיוני נהפך במרוצת הזמן לאפשרי ולסביר, ולהפך. לא אחת הם הימרו על גורלם ותמרנו את דרכם לאורך מסלול מעורפל שהיה תלוי על בלי מה. עם זאת, אף שנתיב החילופין המסחרר הזה כתש אלפי יהודים פולנים, למרבה הפליאה חלק מהם בכל זאת ניצלו ושרדו. איך זה קרה ומדוע? איך התגלגלו חייהם בסבך המפותל שבין מלכודת והיחלצות? מעקב אחר גורלם של יהודים אלה, אחר מגוון הנתיבים שאליהם נקלעו, פרשות הדרכים שעל ספן ניצבו, ההחלטות שקיבלו, הבחירות שבחרו ואסטרטגיות ההישרדות שנקטו, אשר אמנם לא חרגו מן הפרדיגמה המקובלת שנוגעת למצבם של קורבנות המשטר הנאצי כ"בחירה שאין עמה בחירה"²⁰ אך הותירו להם, בכל זאת, טווח תמרון רחב קצת יותר – כל אלה יוכלו לענות על מקצת השאלות שעולות בהקשר זה, אם כי בדיעבד יתברר שלא על כולן.

20 מונח שטבע לורנס לנגר, באנגלית Choiceless Choice, על מצבם של קורבנות המשטר הנאצי ועל אסטרטגיות של הישרדות, ראו Langer, Versions of Survival.

במקביל, אין להתעלם משאלת דרכי ההצלה והפעולות שנקטו גורמים שונים בעולם החופשי, ובהן מנהיגות היישוב ואנשים פרטיים שנתמכו במלוא המרץ וחיפשו ומצאו ערוצים, לעתים שנויים במחלוקת, לחלץ את יהודי פולין הכבושה ולהביאם לחוף מבטחים ובעיקר לארץ ישראל. היות שפעילותם של גורמים אלה מסועפת מאוד ונחקרה לא מעט, יוזכרו עניינים אלה רק בהקשר ישיר למקרים מסוימים.

דבר נוסף נוגע להגדרת המעמד האזרחי ולמינוח המשפטי. גיבורי הספר מוגדרים כאזרחים (civilians) לא במובן המשפטי, אלא כדי להבדילם מחיילים. עם זאת, מעמד המשפטי היה של נתינים שכפופים אך ורק לשליט או לשלטון (Civics).

המקורות לספר הם רבים ומגוונים. ראשיתם ועיקרם הם החומרים האישיים (ego documents) שנוצרו בידי הגיבורים – עדויות בכתב ובעל פה, זיכרונות, יומנים ומכתבים – חלקם בני הזמן, חלקם זיכרונות מוקדמים וגם מאוחרים יותר. מקבץ הזיכרונות והעדויות של גיבורי הספר הם אֶדְנֵי המחקר ועמודיו, ומכיון שהזיכרון האנושי הוא רב-צדדי ומשתנה, לעתים ממוקד ולעתים מפוזר, לעתים קהה ועמום ולעתים חד מבט ומפורט, נעשה כאן ניסיון לגבש נרטיב המשקף את הססגוניות הקולית של המספרים. מנעד הקולות הרחב דרש קריאה והקשבה מוקפדים; חלק מהעדים מסרו את דבריהם בזמנים שונים בחייהם וגרסאותיהם השתנו לעתים על ציר הזמן; היו שביקשו לנקות את שמם, להעלים אירוע מביך או לתרץ מעשה זה או אחר. במקרים כאלה נעשה ניסיון להצליב מידע ככל שניתן, לדייק את הנאמר ועם זאת להיזהר, במידת האפשר, בכבודם של העדים ובזיכרונם.

לצד מקורות אלה מובאים דו"חות ותעודות שהנפיקו מוסדות וגופים רשמיים שטיפלו בפרשת חילופי האזרחים – יהודים ולא יהודים. כמו כן משמשת העיתונות – הארץ-ישראלית ברובה – לא רק ערוץ מידע חשוב אלא שיקוף של הלך הרוח ודופק החיים של אותם ימים. הערה חשובה בקשר לשפת המקורות ולהנגשתם בספר. הדברים נכתבו בחמש שפות: עברית, יידיש, גרמנית, אנגלית ופולנית. חלק מן העדויות שנמסרו מפי המוחלפים בשנים 1942–1943 תורגמו משפת מוסרי העדות לעברית ועובדו בידי אנשי הסוכנות היהודית – גובי העדויות. ניכר שהגביהו את השפה ממשלב מדובר למשלב כתוב. שאר המקורות שלא בעברית תורגמו על ידי מקורות אלה השתלבו ונכרכו יחד כשהם נסמכים על מחקרים היסטוריים בנושאים שונים שקשורים בדרך זו או אחרת לסִפֵּר שלפנינו, תומכים בו ומבהירים אותו ככל הניתן.